

Litteratur til afsnit 1-3

- Bang, H.: Bidrag til en socialretlig relationsanalyse. Tidsskrift for Retsvidenskab 1975 nr. 2, p. 193f.
- Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde, Kurasje nr. 11 og 12.
- Betænkning om fattigvæsenets ordning, 1871.
- Betænkning om arbejderforhold i Danmark, 1878.
- Betænkning om overvejelse af spørgsmålene om sygekassernes ordning og om arbejdernes sikring mod følgerne af ulykkestilfælde under arbejde, 1888.
- Birkmose, A.: Ulykkesforsikringsloven. Kbh. 1954.
- Cole, G.: Grundtræk i den økonomiske historie 1750-1950; efterskrift af P. Dam, Kbh. 1955.
- Danmarks sociallovgivning I og II, Kbh. 1918.
- De samvirkende fagforbund: Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871-1900, Kbh. 1901.
- Engelstoft, P. og H. Jensen: Sociale studier i dansk historie efter 1857, Kbh. 1930.
- Faber, V. L.: Ulykkesforsikringsloven af 1916, Kbh. 1918.
- Hansen, Sv. Aage: Økonomisk vækst i Danmark I og II, Kbh. 1974.
- Hansson, Finn: Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik, Kurasje 1975.
- Holck, A.: Arbejderforhold og socialreform i det nittende århundrede, 2. udg., Kbh. 1920.
- Jørgensen, Harald: Studier over det offentlige fattigvæsenets historiske udvikling i det 19. århundrede, Kbh. 1940/75.
- Klassestrukturen i Danmark 1870-1920, Jyske Historiker 1973/74 nr. 3-4.
- Kommunale hjælpe-kasser i Danmark 1907-1932, Aars 1932.
- Petersen, Jørn Henrik: Socialpolitisk teori I og II, Odense universitet 1974.
- Philip, Kjeld: Den danske kriselovgivning 1931-38, Kbh. 1939.
- Socialreformen med noter, Socialministeriet, Kbh. 1933.
- Steincke, K. K.: Offentlig hjælp, Kbh. 1910.
- : Almisser og rettigheder, Kbh. 1912.
 - : Haandbog i forsørgelsesvæsen, Kbh. 1918, 2. udg.
 - : Socialreformen, Kbh. 1933.
- Sygekassenævnet: Fra laugssygekasser til folkeforsikring, Kbh. 1942.
- Vater, Aage: Arbejdsløshedslovgivning i Danmark gennem 25 år, 1907-1932, Kbh. 1932.
- : Den offentlige arbejdsanvisning i Danmark gennem årene 1913-1938, Kbh. 1938.
- Zeuthen, F.: Socialpolitik I og II, Kbh. 1948.

Bilag: (Fra Jyske Historiker 1973/74 nr. 3-4)

ARBEJDSPAPIR OM DEN RETLIGE REGULERING AF ARBEJDSKRAFTENS KVALIFICERING Peter Blume

Det følgende knytter an til foranstående artikel i den forstand, at det oprindeligt var intentionen, at udviklingen af reguleringen af arbejdskraftens kvalifikationer skulle indgå som et element i en samlet redegørelse for reproduktionsreguleringen. Denne intention har af forskellige årsager ikke kunnet indløses på nuværende tidspunkt, men eftersom den her diskuterede problemstilling indeholder nogle vigtige facetter af statens anvendelse af retsformen, har jeg fundet det hensigtsmæssigt at offentliggøre nedenstående, der har karakter af et åbent rids over retsudviklingen med nogle foreløbige konklusioner, der kan danne et udgangspunkt for et videre arbejde med dette område, hvis betydning har været voksende under kapitalismens udvikling.

1. Teoretiske problemstillinger

Den historiske udvikling inden for uddannelsesområdet er i almindelighed gået fra en privat familiemæssig forpligtelse til offentlig regulering, hvorigen gennem er sat bestemte krav til kvalificeringens indhold. Det er nødvendigt at skelne mellem to kvalificeringstyper, dels den almene, dels den specifikt faglige uddannelse. Den førstnævnte, der omfatter folkeskolen, bibringer det nødvendige minimum af kvalifikationer for at arbejdskraften kan indgå produktivt i arbejdsprocessen. Den faglige uddannelse indeholder de tillægskvalifikationer, der er nødvendig for at mere komplekse arbejdsfunktioner kan udøves. Under kapitalismen er produktionprocessen både en arbejds- og valoriseringsproces, hvor det især er i den sidste relation, at arbejdskraften set fra kapitalen må kunne indgå fungibelt.

Hvorledes udviklingstendenserne under kapitalismen på dette område skal opfattes er omdiskuteret i marxistisk litteratur, idet uenigheden angår hvorvidt kapitalismens udvikling indebærer en dequalificering af arbejdskraften eller om produktivkraftudviklingen tværtimod medfører en forøgelse af kvalifikationerne. Som det fremgår af det følgende er det min opfattelse, at set ud fra arbejdsprocessen har dequalificeringstenden mest for sig.

I den håndværksmæssige produktion var det centrale de personelle kvalifikationer hos det enkelte individ. Ved at styrke arbejdets produktivkraft kunne der ske en forøgelse af produktionen. Det var således her arbejdets stofflige side, der betingede hvilke kvalifikationer, der skulle benyttes. Ved det kapitalistiske gennembrud, der falder sammen med udviklingen af den maskinelle produktion, flyttes tyngdepunktet i produktionsprocessen fra arbejdskraften til de konstante (primært de faste) produktionsmidler. Betydningen af de individuelle kvalifikationer forringes og arbejderen bliver oftest blot til et vedhæng til maskinerne. Dette indebærer som udgangspunkt en dequalificering af arbejdskraften. Det er dog vigtigt at understrege, at dette kun er meningsfuldt, når det fastholdes, at der er tale om dequalificering *qua arbejdskraft*. Det er i relation til produktionsprocessen, denne virkning sætter ind.

Denne dequalificering hænger yderligere sammen med udviklingen af arbejdsdelingen, idet det nu kun bliver en enkelt isoleret funktion i den totale produktionsproces, som den enkelte arbejder må udføre. Betragtes følgelig alene massearbejderen, indebærer kapitalismen i relation til de arbejdsmæssige funktioner en stadig dequalificering. Dette gælder også i historisk perspektiv for fagarbejderen, hvis opgaver også bliver indskrænket til udøvelse af en enkelt delfunktion. Tendensen til en minimisering af betydningen af de individuelle kvalifikationer øger til gengæld behovet for mere generelle kvalifikationer i betydningen tilpasningsevne, mobilitet og accept af systemets værdier.

Uddannelsessystemet kan ikke alene betragtes som kvalificering, men består også i norminternalisering. I skolen overføres samfundets normer til børnene, der her indpodes accept af det bestående. Langt op i tiden var den almene uddannelse knyttet til kirken, hvor den kristne lære, der udlagdes som indeholdende et bud om lydighed overfor autoriteter, var i overensstemmelse med arbejdslivets krav til arbejdnernes holdninger.

II. Den almene uddannelse

Indtil skoleanordningerne af 1814 var almen uddannelse i almindelighed en forpligtelse for familien. Der fandtes ikke noget udbygget skolesystem. I købstæderne fandtes dog nogle skoler, der var indført efter reformationen i 1536. Den voksende handelskapitalisme havde et behov for almene kvalifikationer såsom skrivning og kendskab til fremmede sprog.

På landet foretoges den undervisning, der fandtes, af degnene.

Dette var pålagt i D. L. 2-15 (særlig 2-15-2). Denne bestemmelse har form af en myndighedsrettet befaling, hvilket er et karakteristikon ved de fleste retsreglers form under feudalismen. Der tillægges ikke borgerne rettigheder, men pålægges derimod »myndighederne« pligter. (jfr. Bang og Jensen, afsnit 2)

Uddannelsessystemet var dog ikke særlig udbredt, da godsejerne, der havde en naturlig interesse i en uoplyst bondestand, modsatte sig dette. Herudover har det en væsentlig betydning, at der på landet eksisterede naturaløkonomi, hvilket indebærer, at produktudvekslingen ikke nødvendiggjorde almene kvalifikationer. Indførelsen af konfirmationen 1736 øgede dog undervisningens udbredelse, idet det var en forudsætning for at blive konfirmeret, at der var modtaget 3 måneders undervisning. Manglende konfirmation indebar bl. a., at man ikke kunne gifte sig eller fæste en gård. Almen uddannelse var nu for mange en social nødvendighed.

Årsagen til gennemførelsen af en almindelig undervisningspligt i 1814 skyldes væsentligst ideologiske faktorer. Den stod således i sammenhæng med frigørelsen af bønderne ved landboreformerne og med tidens almindelige dannelsesidealer, der især var inspireret fra Frankrig (Rousseaus bog Emile) og Tyskland. Nogle egentlige behov for en almen kvalificering var næppe på dette tidspunkt til stede. Reglerne omfattede ej heller alle, idet f. eks. børn, der arbejdede i manufakturernes, var fritaget.

Efter således helt summarisk at have givet et rids over skolens tidlige udvikling vil jeg med udgangspunkt i den tredie almindelige skolelov af 1937 nærmere undersøge hvorledes staten styrer skolevæsenet, der traditionelt har henhørt under først sognene og sidenhen kommunerne. I almindelighed er det karakteristisk for denne styring, at den foregår ved hjælp af planer, der mere eller mindre intensivt fastsætter rammerne for den konkrete undervisning. Uddannelsesområdet er et af de første områder, hvor staten anvender planstyring.

Den *tidlige* anvendelse af denne form for retsregulering kan dels opfattes som en effekt af forholdet mellem stat og kommune, hvor det kommunale selvstyre sætter grænser for styringens intensitet, dels ud fra uddannelsens traditionelle placering som en familiemæssig privat forpligtelse. Det sidste genspejles også i grundloven, hvor der påbydes undervisnings-, men ikke skolepligt. Det er således både systeminterne og traditionsbetingede årsager, der bevirker, at den statslige intervention får denne form.

Der opereres med to styringsinstrumenter i 1937-loven. Dette er

dels skoleplaner (§ 5), der vedrører de ydre organisatoriske forhold, såsom antallet af skoler, dels undervisningsplaner (§ 7), der retter sig mod indholdet af den konkrete undervisning. Det er de sidstnævnte planer, der kan vise noget om interventionsgraden og som derfor alene har interesse her.

I undervisningsplanen, der skal godkendes af undervisningsministeren for så vidt angår købstæderne og af skoledirektionen på landet, fastsættes undervisningens længde, hvilke fag, der bliver undervist i, og de mål undervisningen skal søge at opfylde. Det er således karakteristisk, at det også her er de ydre rammer for undervisningsindholdet, der bliver reguleret. Det egentlige indhold inden for disse ret vide rammer er ikke undergivet statslig forhåndskontrol.

Bortset fra, at det i lovene nærmere bliver fastlagt hvilke fag, der skal udbydes, sker der ikke principielle ændringer i reguleringsformen i de efterfølgende skolelove af 1958 og 1972. Op til den nyeste skolelov (jfr. nedenfor) har skolen således en ret høj grad af autonomi.

I den nye lov om folkeskolen af 26.6.75 sker der en væsentlig forøgelse af styringsintensiteten, idet undervisningsplanen nu efter § 16 stk. 1 nr. 2 skal indeholde en nærmere angivelse af indholdet af de enkelte fag i form af såkaldte læseplaner. I disse skal fagenes områder angives eller der skal gives eksempler herpå. I praksis er der centralt blevet udformet generelle retningsgivende læseplaner, hvilket f. eks. inden for faget dansk har givet anledning til store stridigheder. Tendenser er således gået fra styring via mål til styring via indhold. Dette må betragtes som et udslag af et ønske/behov for en skærpet kontrol med de normer m. v., der bliver formidlet i skolen, idet udviklingen indebærer en kraftig begrænsning af den enkelte lærers muligheder.

Den retlige udvikling indenfor skoleområdet er interessant ud fra en retsteoretisk synsvinkel, idet denne bevæger sig i modsat retning af, hvad der ellers er karakteristisk for retsformudviklingen. Her sker der en intensivning af den almene regulering, idet de brede rammebeskrivelser forlades til fordel for mere detaljerede angivelser, der nærmer sig en mellemform mellem detail- og rammestyling. Tendensen går altså i retning af, at der kan ske en egentlig reguleringsformsændring, således at der bliver fastsat egentlige detailregler i lovgivningen. Den nuværende regulering skyldes således sikkert primært karakteren af området, der medfører, at direkte detailfastsættelse ved lov vil være mindre hensigtsmæssig, da dette vil fastfryse skolens indhold og dermed gøre det mindre tilpasseligt til samfunds-

udviklingen. Hertil kommer, at en sådan regulering vil komme i strid med ideologien om åndsfriheden i skolen.

III. Den faglige uddannelse

Lærlingeuddannelsen foregik oprindeligt inden for laugene, i hvis vedtægter der blev fastsat regler for lærlingens pligter. Forholdet mellem lærling og mester blev fastsat i en lærlingekontrakt, hvis indhold stort set kunne aftales frit. Læretiden var normalt 4-5 år, men da lærlingene normalt kom fra de fattigste lag, hvorfor mesteren måtte yde et tilskud til deres reproduktion, kompenseredes denne ydelse ved en udvidelse af læretiden, der i nogle fag således kunne gå op til 8 år. Lærlingen blev aflønnet i naturalier og boede hos mester, der havde både uddannelses- og opdragelsesret, således at lærlingen var undergivet hustugten.

Efter næringsfrihedsloven af 1857 ændredes lærlingeforholdet, idet der nu oftest ikke blev indgået kontrakter. Samtidig betød udvidelsen af produktionen, at lærlingene nu begyndte at bo hjemme og af denne grund fik løn. Dette havde iøvrigt den virkning, at der i højere grad kunne opstå konflikter mellem mester og lærling¹. Lærlingene blev benyttet som billig arbejdskraft, hvorfor der var stor konkurrence blandt arbejdsgiverne vedrørende disse, der ofte blev lokket til at skifte arbejdsplads for en lidt højere betaling. Der opstod primært af denne grund et krav om en almen regulering, der gennemførtes ved den første lærlingelov af 30.9.1889, der bl. a. fastsatte læretid, arbejdstid og som indførte en voldgiftsret, der skulle behandle konflikter mellem lærling og mester.

Tilsynet med lærlingeforholdene blev efter 1889-loven udøvet af politiet. Under forberedelse af den anden lærlingelov af 1921 var der strid om denne tilsynsbeføjelse. I et lovforslag i 1919, der var fremsat af Stauning, var tilsynet efter §§ 1 og 20 henlagt til lærlingekommissioner. Disse valgtes af kommunalbestyrelserne og skulle bestå af et lige antal repræsentanter for arbejdsgivere og arbejdere samt en af ministeren godkendt formand, § 21. Der skulle være rekurs til ministeren, § 25. Dette forslag, der har en korporativ tendens (jfr. nedenfor), mødte voldsom modstand fra mestrene. I 1921-loven fastholdtes politiet af det nuværende borgerlige flertal som tilsynsmyndig-

1. »Den hjemmeboende Lærling blev mere præget af Hjemmets Tankegang end af Mesterens. Det kom derfor lettere til Strid mellem Mester og Lærling, og ofte fandt Lærlingen støtte hos Forældrene. Et nyt Uromoment var dermed bragt ind paa Arbejdspladsen«. (Nørregaard p. 269). - Dette viste sig ved, at der udbrød en Række Lærlingestrejker, f. eks i 1875 mod de dårlige arbejdsforhold.

hed². Loven blev dog udformet som et kompromis, idet ministeren fik bemyndigelse til at overlade tilsynet til arbejdsanvisningen, idet der fortsat var rekurs til ministeren.

Argumentationen imod politiet som tilsynsmyndighed bestod primært i, at denne beføjelse ikke var nogen politimæssig opgave og burde udføres af et organ, der alene havde denne opgave³. Årsagen til, at politiet blev fastholdt, var, at lærlingeuddannelsen blev opfattet som et privat forhold, hvis gennemførelse var en familiemæssig opgave. Dette fremhævedes især af indenrigsministeren Sigurd Berg, der bl. a. udtalte, at »det er naturligt for mig at fremhæve det Ansvar, som Forældre og Værger har – det er langt værdifuldere at bygge på disses Tilsynsmyndighed og hele Tidens Udvikling end at indføre særlige Lærlingekommissioner«⁴. Ideologien om uddannelsen som familieforpligtelse er således fortsat dominerende.

Denne ordning blev fastholdt i lærlingeloven af 1937, men ved politiets opløsning i 1944 overgik beføjelsen til arbejdsanvisningen, der beholdt denne kompetence ved den nyeste lærlingelov af 1956, idet den dog fra 1970 varetages af arbejdsformidlingen. Det er således ret tilfældige forhold, der bevirker, at tilsynsbeføjelsen overføres fra politiet. Beføjelsen er af mindre vigtighed efter 1956-loven, idet det her fastsættes, at kontrakter skal udformes på nogle af ministeriet godkendte formularer, således at godkendelsen nu er en ren formalitet.

Indtil 1937-loven fandtes der ikke andre myndigheder indenfor lærlingeområdet end tilsynet og voldgiftsretterne. Området var følgelig karakteriseret ved en ringe styring. Denne situation ændres radikalt ved 37-loven, der indfører en række nye forvaltningsorganer. Der oprettes dels faglige fællesudvalg, dels et lærlingeråd. Fællesudvalgene, der bestod af 2 medlemmer fra henholdsvis arbejdsgivere og arbejdere samt en af disse valgt formand, havde bl. a. beføjelse til at henstille, at der blev nægtet en virksomhed kontraktsgodkendelse, hvilket dog fordrede 2/3 flertal. Udvalget skulle herudover påse, at lærlingeforholdene i faget var tilfredsstillende og kunne gøre henstillinger herom til lærlingerådet, der bestod af 6 medlemmer fra hver en af arbejdsmarkedets organisationer samt en kongelig udnævnt formand. Dette råd havde alene rådgivende funktioner i forhold til ministeren.

Der var således ikke tillagt de nyoprettede organer besluttende

2. Folketingets betænkning, Rigsdagstidende 1920–21, tillæg b sp. 2191–92.

3. Folketingets forhandlinger, Rigsdagstidende 1920–21, sp. 2507–08, 2533.

4. Op. cit. sp. 2553. Se også sp. 2162–63.

myndighed, men deres fremkomst illustrerer en større organisationsindflydelse på lærlingeforholdene. Der er tale om korporative organer, hvilket indebærer en mulighed for at neddæmpe evt. klassekonflikter ved at integrere disse i statsapparatet.

Den korporative tendens udbygges yderligere ved lærlingeloven af 2.10.1956, hvor de faglige udvalgs indstilling om at fratage en virksomhed adgangen til at beskæftige lærlinge nu skal indbringes for lærlingerådet, der træffer den endelige afgørelse herom. Ligeledes fastsættes de nærmere regler for uddannelsen indenfor de enkelte fag nu af lærlingerådet efter indstilling fra de faglige udvalg, der iøvrigt bliver tillagt kompetence til at foretage undersøgelser på virksomhederne. Tendensen fra 1919 er nu til fulde slået igennem.

IV. Den erhvervsfaglige grunduddannelse

Lærlingeuddannelsen har traditionelt fundet sted i virksomhederne. Oprindeligt var dette begrundet i, at der skulle bruges ganske særlige kvalifikationer, der kun kunne opnås på selve fabrikken. Uddannelsens placering på virksomheden bevirkede tillige, at mesteren fik kontrol med, hvilke holdninger de kommende fagarbejdere fik indpodet og havde især den økonomiske fordel, at lærlingen kunne udnyttes som billig arbejdskraft. I takt med den almindelige dequalificeringstendens er behovet for en virksomhedsspecifik uddannelse (især i den udviklede kapitalistiske industri) blevet mindsket samtidig med at der er blevet øget modstand mod udnyttelsen af lærlingene, hvilket oprettelsen af LLO er et tegn på. Det er dog primært behovet for mere almene arbejdskvalifikationer, der bevirker at mesterlæren ikke længere er adæquat uddannelsesform. Bruddet med den bestående lærlingeuddannelse er gennemført i loven om de erhvervsfaglige grunduddannelser af 7.6.1972, der lader uddannelsen foregå dels på skole, dels på praktiksteder, men således at skoleuddannelsen er det centrale led.

I EFG-loven anvendes en anden organisatorisk struktur end i lærlingeloven. Det må dog bemærkes, at der er tale om en forsøgslov, hvorfor den ret løse struktur ikke kan betragtes som vedvarende. Loven er generelt en bemyndigelse til ministreren om at igangsætte EFG-forsøg.

Der er oprettet et centralt forsøgsråd, der består af 15 medlemmer, hvoraf de 8 kommer fra organisationerne. Dette råd indstiller til ministeren hvor der skal oprettes forsøgsuddannelser. For hvert fag ned-

sættes der et forsøgsudvalg, der fastsætter de nærmere retningslinier for uddannelsen. Praktikstederne skal godkendes af de faglige udvalg, jfr. lærlingeloven. Retstvister mellem lærling og praktiksted afgøres af et centralt nævn, der træffer afgørelse endeligt. Konflikter kan også opstå, fordi aftalen indgår direkte mellem lærling og praktiksted. Denne ordning modsatte lærlingene sig under lovens forbedelse, idet dette svarer til den traditionelle mesterlæres ordning. Man fremhævede især, at den direkte kontraktsindgåelse ofte medførte, at lærlingene blev udnyttet som billig arbejdskraft. Man ønskede derfor, at kontrakten skulle indgås med fagskolen eller med forsøgsudvalget som mellemed⁵. Forsøgslovens ordning kan da også opfattes som en reminiscens af det patriarkalske mester-lærling forhold og som en binding til den private kontraktform.

EFG-uddannelsen har været udsat for tilbageslag i den sidste tid. I foråret fratog de borgerlige partier lærlingene den godtgørelse, som de modtog under skoleopholdet. Dette betyder, at det økonomisk er mindre favorabelt at være EFG-lærling end almindelig lærling. Dette har da også vist sig i en nedgang i antallet af lærlinge indenfor EFG. Forsøgsrådet har da også indstillet, at støtten genindføres. Det har yderligere vist sig vanskeligt at skaffe praktiksteder, idet de enkelte arbejdsgivere har benyttet krisen med mangel på arbejdspladser til at modarbejde EFG til fordel for den traditionelle mesterlære.

EFG er udtryk for ændrede kvalifikationskrav, der lægger hovedvægten på alment anvendelige kvalifikationer fremfor virksomhedsspecifikke. Dette indebærer muligheden for en yderligere udbygning af den korporative styring af lærlingeuddannelserne og til en reducere af de enkelte arbejdsgiveres indflydelse på denne.

Afslutning

I det foregående er der blot forsøgt givet et rids over den retlige regulering af kvalificeringen. De skitserede problemstillinger påkræver nærmere undersøgelser. Dette gælder spørgsmålet om hvorfor retsreguleringen af de almene uddannelser har form af planstyring. Er det særlige økonomiske faktorer eller særlige modsætningsforhold, der er udslagsgivende? I hvilket omfang spiller ideologien om åndsfrihed en rolle? En sådan undersøgelse vil kunne afdække vigtige facetter af statens funktion og kunne yde et bidrag til en teori om retsgenesen. Et andet spørgsmål, der er påtrængende, er baggrunden for korporativiseringstendenserne ved reguleringen af de faglige ud-

dannelser. I hvilket omfang er der tale om klassekampgevinster og i hvilken udstrækning om statslig indkapsling? Ved EFG-uddannelsen er det påkrævet at foretage analyser af de enkelte brancher for at afdække mere eksakt hvilke produktionsforandringer der nødvendigvis bruddet med mesterlæren. I almindelighed må der peges på problemet om årsagerne til, at kvalifikationsregulering formmæssigt og konkret historisk adskiller sig væsentligt fra anden retsregulering af reproduktionen.

Uddannelsesområdet er et felt, der trænger til en dybere retsteoretisk bearbejdelse. Der er her kun givet nogle antydninger af en sådan undersøgelse, men disse kan forhåbentlig inspirere til at tage denne opgave op.

Litteratur

- Leo Andersen og Katrin Hjort*: Den danske folkeskoles udvikling frem til 1958 (Fagtryk nr. 22)
- N. Bang*: Opdragelse og undervisning i det 19. århundrede (1921)
- Inger Bonnesen og Anne Thøger*: Den kapitalistiske stat og dens funktioner (Kurasje 1975)
- J. Larsen*: Bidrag til den danske folkeskoles historie 1784-1818 (1893).
- J. Larsen*: Bidrag til Københavns offentlige skolevæsens historie (1881).
- Georg Nørregaard*: Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857-1899 (1943).
- Dieter Otten*: Kapitaludvikling og kvalifikationsudvikling (Kurasje/Modtryk 1975).
- Benito Scocozza*: Feudalismen (1976).
- Uddannelse og samfund* - i historisk belysning (Unge Pædagoger 1975).
- Kurt Aagaard Nielsen*: Kvalifikationsstruktur og klassestruktur (Kurasje 1976) (udkom for sent til at blive anvendt her. PB).

5. Jfr. betænkning 612/1971 p. 12.2.